

A HÁBORÚ UTÁN

**TONY JUDT: POSTWAR
A HISTORY OF EUROPE SINCE 1945**

Heinemann, Portsmouth, 2005.
878 old., \$ 39

A második világháború után Európa történelme *Nyugat-Európa* történetéről szól, s legfeljebb egy külön fejezet (utóirat) említette a vasfüggöny mögé szorult kelet-európai országokat, azt sugallva (helytelenül), hogy a kontinens két felének nemcsak a jelene más, de múltjuk, emlékeik, problémáik sem közösek. Olyan kiváló történész, mint Jacques Rupnik is a „másik Európának” nevezi Kelet-Közép-Európát; John Young politikatörténete (*Cold War Europe. 1945–89*. Edward Allen, New York, 1991; 2. kiad.: 1996) külön-külön tárgyalja a fontosabb nyugat-európai országokat és egyetlen fejezetben a keleti régiót; de ugyanez mondható el Mark Mazower Európa egész XX. századi történelmét ismerető könyvéről is (*Dark Continent: Europe's twentieth century*. Allen Lane – Penguin, London, 1998.) Később, főleg a kommunizmus történelmének kapcsán, a tematikus feldolgozások váltak divattá, amelyek kevés lehetőséget adtak a regionális kontextusból való kitörésre. Ennek kiváló példája François Furet könyve, *Egy illúzió múltja*, egyik kevésbé sikerült darabja a *Kommunizmus fekete könyve*.

Az összehasonlító politikai elemzések is hajlanak a regionális vagy tematikus koncentrációra: a rendszerváltások hatására elszaporodtak az átmenet, illetve a demokratikus konszolidáció problémáival foglalkozó könyvek, s vita legfeljebb azon volt, vajon *sui generis* eset-e Kelet-Európa, vagy összehasonlítható Latin-Amerikával. Kelet-Közép-Európa országai legfeljebb az EU-bővítés miatt váltak az európai tanulmányok részévé, korábban a szláv tanulmányokba sorolódtak be, akár valóban szláv nyelvet beszéltek lakosaik, akár esetleg albánt vagy éppen magyart (sok helyen még most is léteznek speciális „kelet-európai tanulmányok”).

William I. Hitchcock könyve (*The Struggle for Europe: The Turbulent History of a Divided Continent*. Doubleday, 2003) már integrálni igyekszik a kelet-európai régiót is, és Tony Judtnak, a New York University professzorának, a Remarque Intézet alapító igazgatójának legújabb kötete a kelet-európai államok történetét az európai történelem szerves részeként vizsgálja. Különböző témakörökre bontva (bár a kronológiai folytonosságot meghagyva) tárgyalja Európa és az egyes európai országok politika- és gazdaságtörténetét, nemzetközi kontextusba helyezve a széles körű társadalmi változásokat, és – amikor csak lehet – élve a keleti–nyugati összehasonlítás lehetőségével is.

Judt a *New York Review of Books* lapjain közölt cikkeiben korábban is gyakran felhívta a figyelmet a kelet- és a nyugat-európai államokban történetek párhuzamaira (a háború után például mind a nyugati reformok, mind a szovjet kísérlet bizonyos tekintetben a háború előtti problémákra kívánt választ adni, hogy megakadályozza a visszatérést a múlthoz). Judt eddigi munkáinak ismerőit nem lepheti meg, ha most is így tesz több mint 800 oldalon (plusz mutatók és harmincol oldalnyi kiváló képanyag; a kiterjedt bibliográfia csak a Remarque Intézet honlapján olvasható). A történelmi tények, főbb kulturális trendek ismertetését és értelmezését bőséges (gyakran ironikus) kommentárok egészítik ki, hiszen a szerző bevallott szándéka, hogy a korszak személyes interpretációját is nyújtsa.

A második világháború kétségtelesen cezúra Európa történelmében, s Judt könyve a háború utáni korszakra szorítkozik. Négy nagyobb részre tagolódik: az első (*Post-War: 1945–1953*) a háborút követő nyolc év történetét tárgyalja, a háború örökségét a háború utáni tisztogatásokkal és hatásukkal, a tanulságokat levonó politikai és gazdasági rekonstrukcióval, illetve a hidegháborúhoz vezető úttal. A második rész (*Prosperity and Its Discontents: 1953–1971*) a gazdasági fellendülés, az úgynevezett „szociáldemokrata konszenzus” virágkorának krónikája már jelzi az új generáció, illetve a világgazdasági trendek által okozott repedéseket is a konti-

nens mindkét felén. A harmadik rész (*Recessional: 1971–1989*) a válságra adott válaszokat és a politikai-ideológiai változásokat elemzi, melyek csúcspontja a kommunizmus veresége. A negyedik rész (*After the Fall: 1989–2005*) középpontjában a kommunizmus eltűnésének következményei állnak mind az érintett országokra, mind az európai egyesülésre nézve. Az epilógus (*From the House of the Dead: An Essay on Modern European Memory*) egy korábbi cikk újraközlése, amely mintegy kiemeli az XX. század második felének Judt által legfontosabbnak tartott aspektusát, az emlékezetet, illetve annak hiányát.

A háború alatt történtek kollektív emléke vagy inkább kollektív felejtése az (önkéntes vagy kényszerű) alapja a rekonstrukciónak, a nemzeti közösség helyreállítási kísérletének Európa mindkét felében. A rövid távú emlékezet mítoszai nélkül nem lett volna lehetséges a háború utáni gyors újjáépítés. A legtöbb európai országnak új identitást kellett konstruálnia, amely a kollektív ellenállástól az ártatlan áldozat szerepéig terjedt. Mindez elég jól működött mindaddig, amíg az új generáció kellemetlen kérdéseivel fel nem rúgta a háború utáni konszenzust, mely aztán teljesen szertefoszlott a hidegháború végeztével. Ez sem teljesen új gondolat: Judt már hosszan kifejtette a háború és a kommunizmus utáni igazságtevő-megtorló akciókról szólva *A múlt más világ. Mítosz, emlékezet és nemzeti identitás a háború utáni Európában* (2000. 1993.) című esszéjében. A háború árnyéka – a kikényszerített vagy önkéntes felejtéssel, majd az emlékek újjáéledésével – hosszú időre rávetült a kontinensre: ezt jelzi a könyv címe, és erről szól az epilógusa is, amikor a holokauszt emlékezetéről (vagy inkább annak hiányáról) értekeznek, és rögzíti a szerző korántsem pozitív benyomásait a budapesti Terror Házáról.

Fontos szólnunk a könyv történelmszemléletéről. Judt nem hisz a nagy történelmi narratívákban, a fejlődési, politikai „szükségyszerűségben”: a történelem elsősorban emberek, másrészt pedig a véletlen műve. A kontinensen kialakult rendszereket sok szempontból véletlenek hozták létre és söpörték félre, nagy szerepet

juttatva a félreértések sorozatán alapuló eseményeknek, illetve az olyan történelmi személyiségeknek, akik alkalmas időben, de semmiképp sem törvényszerűen léptek színre, mint például Gorbacsov. A háború utáni álamok keletkezését és eltűnését is gyakran véletlenek, a körülmények, illetve az épp pozícióban lévő személyek okozták, mint Németország kettéosztását vagy Csehszlovákia felbomlását. A XX. század második felében eltűnt a forradalmi, nagy ideológiai projektekre alapozott történelemszemlélet. A forradalmi kommunizmusba vetett hitet vagy legalábbis az iránta érzett szimpátiát 1956 és 1968 tankjai végleg eltaposták, 1978-ban pedig François Furet a „mester-narratíva” sírja felett is elmondta az értelmiségi gyászbeszédet (*Gondoljuk újra a francia forradalmat*). Judt könyve sem kínál átfogó teóriát Európa történelméről, „fejlődéséről”: sok minden, ami ma meghatározza Európa karakterét, könnyen lehetett volna másképp is. Ennyiben friss levegőt hoz mindazoknak, akik még a lineáris történelmi haladás és determinizmus ígázatában nőttek fel.



A második világháború traumája alapvetően befolyásolta Európa további sorsának alakulását. Ez nem új felfedezés ugyan, de érdemes felidézni, hogy ekkor kezdődött Európa kettéosztottsága, ami azután a Marshall-segély visszautasításával és a kommunista hatalomátvétellel pecsételődött meg. Bármint gondoljunk is „Kelet-Közép-Európa” sajátos, külön fejlődésmodelljéről, Európa határai mindig is relatívák voltak. A háborúig, s ezt Judt nem győzi hangsúlyozni, a Kelet és a Nyugat közti különbség csak mennyiségi volt, nem minőségi, s a Kelet–Nyugat választóvonalnál sokkal többet számított Észak és Dél, város és vidék ellentéte. Európa mediterrán felének nagy részén a hetvenes évekig diktatúrák uralkodtak, és az életszínvonal még Kelet-Európához sem volt feltétlenül mérhető. (Mánapság a különbségek ismét elsősorban regionálisak: a hidegháború alatti „Nyugat-Európa” területén az életszínvonalbeli különbségek a mai Ke-

let–Nyugat különbségekhöz foghatóak.) Lehet, hogy Kelet-Európában irigyelték a „Nyugat” gazdagságát, de semmi okuk nem volt arra, hogy ne törekedjenek elérésére. 1938 előtt Csehszlovákia gazdasága, életszínvonala Belgiuméhoz volt mérhető, megelőzve Ausztriát és Olaszországot; Bukarestben Párizst tekintették mintának, s ez nem illúzió volt, hanem reális törekvés. A háború mindezt megváltoztatta: a hitleri erőszak oly módon forgatta fel a kelet-európai álamok társadalmi struktúráját, hogy mire Sztálin az örökébe lépett, a múlttal való radikális szakítás már megtörtént. Míg Nyugaton az emigráns kormányok abban a reményben tértek haza, hogy visszaveszik az irányítást, kelet-európai társaikat a háború végleg elsöpörte, s a Szovjetunió különösebb nehézség nélkül vehette át a régióban Németország korábbi szerepét.

Bizonyos dolgokat a háború csak rövid ideig tudott elleplezni, elsősorban az eredendő bizalmatlanságot a Szovjetunió és a nyugati hatalmak között. A hidegháború nem 1948-ban kezdődött, hanem a Szovjetunió létrejöttével: elég emlékezetünkbe idézni azt, hogy az Egyesült Államok 1934-ig nem ismerte el a Szovjetuniót, vagy Churchill híres megjegyzését a sáttánnal kötendő szövetségről. Az összefogás a németek ellen csak ideiglenesen oldotta e bizalmatlanságot, mely a közvetlen veszély elmúltával újult erővel tört a felszínre. Persze ez sem volt elkerülhetetlen, csak az érdekelt felek hosszú távon összeegyeztethetetlen céljainak valószerű eredménye, ami elvezetett – mint a nyugati szövetségesek és a Szovjetunió háború utáni tárgyalásainak s ennek során főleg Sztálin hibáinak részletes elemzése is megvilágítja – nemcsak a kettéosztott Európához (ez a háború végére többé-kevésbé eldőlt), de a kettéosztott Németországhoz is.

De meghatározta a háború az európai történelem további alakulását, a sajátos „európai út” létrejöttét is. A számonkérésnek, a háborús bűnösök felelősségre vonásának rövidre szabása elősegítette a kollektív amnéziát, de nem feledtette a fasiszta és a náci rendszer létrejöttének okait és körülményeit. A pusztítás új lehetőségeket

is nyitott: a visszatérés az 1939-es helyzethez lehetetlen volt, hiszen a teljes háború előtti társadalmi és politikai rendszer hiteltelenné vált. A vágy, hogy ne ismétlődhessék meg mindez, motiválta a tervezés, az állami beavatkozás bevezetését, a jóléti állam, a „szociáldemokrata konszenzus” (gyakran konzervatív pártok által való) megteremtését csakúgy, mint az Európai Közösség létrehozását.

A konszenzusnak és az önkéntes kollektív amnéziának vetett véget az 1960-as évek generációváltása. A fiatal újbaloldaliak kulturális forradalma országonként eltérő vérmérséklettel és az intézményrendszerek szilárdságától és ellenálló képességétől függően tudta megrendíteni az addig stabilnak és konszolidáltnak tűnő világot. Franciaországban az általános frusztráció kevés dühöt mutatott, és nagyobb megrázkódtatás nélkül sikerült átvészelnie a diákmozgalmakat; Olaszországban ezzel szemben, ahol a háború utáni demokrácia a leglabilisabbnak bizonyult, a valódi társadalmi konfliktusokat tükröző radikális mozgalom az erőszak értelmetlen hullámát is elindította, ami végigkísérte a hetvenes éveket; erőszakba torokkollott a német radikálisok politikai botrányok (például a *Spiegel*-ügy) által is ösztönzött antikapitalista és Amerika-ellenes lázadása is. Az újbaloldal ellenszenva a pluralista demokrácia iránt nem sok szimpátiára számíthatott ugyan Prágában vagy a keleti blokk bármely országában 1968 nyarán, de az 1960-as évek Európa mindkét felén az ideológiai politizálástól való végleges elfordulással értek véget. Ez a trend tovább erősödött a következő évtizedben a három mediterrán diktatúra demokratizálódása után: radikális bal- és jobboldali hagyományai ellenére mindhárom ország betagozódott a nyugat-európai mérsékelt, középutas politikába, ahol a konzervatív és a szocialista pártok egymást váltva, de mindig középről kormányoznak.

Az ideológia – ezúttal a szabad piac hayeki–friedmanni konzervatív ideológiája – visszatérése Nagy-Britanniában következett be, Margaret Thatcher nevében konzervatív, hatásában radikális kormányzása alatt. A Vaslady által olyannyira csodált amerikai mo-

dell bevezetésének kísérlete, bár gazdasági eredményeket tudott felmutatni, a társadalomra katasztrofális hatással volt, és a thatcherizmus szélsőségeinek áldozatául esett Konzervatív Párt azóta sem talált magára. Ideológiai hatása azonban nem múlt el. A korábbi konszenzust egy újabb váltotta fel: az általános gyanú az állami beavatkozással szemben, ami Tony Blair *New Labour*-je esetén kevésbé különbözött a thatcheri dogmától, de annál inkább Európa többi részétől. A „harmadik út” eklektikus nézetrendszere ironikus kommentárokat kap Judttól, aki szerint az egyetlen apró eltérés, hogy míg Margaret Thatcher szerint a privatizáció általános erkölcsi jó, Tony Blair egyszerűen szereti a gazdagokat.

A privatizáció lett – ha nem is az angliai mértékben – a jóléti állam válságára adott válasz egész Európában. Franciaországban azután, amikor 1981-ben a baloldal elsópró és előzmény nélküli győzelmet aratott mind az elnökválasztáson, mind az azt követő nemzetgyűlési választásokon, a kormány nagy ívű szociális reformokba és nagyarányú államosításba kezdett. A radikális politikának azonban hamar vége szakadt és vele együtt a szocializmushoz vezető francia útra vonatkozó elképzeléseknek is.

A thatcherizmus mint gazdaságpolitika a kilencvenes években a posztkommunista országokban tett szert általános népszerűsége. A privatizáció itt természetesen elkerülhetetlen volt, de a posztkommunista átmenet kevésbé hasonlított a nyolcvanas évek nyugat-európai folyamataihoz: a nyugat-európai privatizációs tombolás – bármily ellenszenves lehet is némely társadalmi következménye – több évszázados kapitalista hagyományon alapult, s olyan intézmények, törvények, szokások biztosították legitimitását, amilyenekkel Kelet-Európa nem rendelkezett.

A hetvenes évekről Judtnak nemigen van jó szava: a terrorista hullám (különösen Német- és Olaszországban) és az általános gazdasági válság megrendítette Európa addigi biztonságát; és amit a kultúrában produkált – a „teória” iránti lelkesedés, a homályosság vagy a punkzene –, szerinte az is legjobb esetben egy zavaros kor

felelhető szellemi terméke. A nemzetközi porondon jelentős változások történtek ebben az időben. Az ideológiai szembenállást felváltotta az *Ostpolitik*, valamint a helsinki értekezlet. Az utóbbi eredetileg a Brezsnyev-doktrínát látszott legitimálni, hivatalosan is szabad kezet adva a szovjeteknek Kelet-Európában (nem mintha ennek hiánya egy pillanatra is elretentette volna őket a katonai beavatkozástól), ám a zárónyilatkozatban megfogalmazott emberi jogi elvárások hosszú távon épp e birodalom eltűnésének csárait ültették el, hiszen a kelet-európai ellenzék pontosan ezeket a papíron biztosított jogokat kezdte számon kérni a rendszeren. Mindez egybeesett a marxizmus visszaszorulásával, a közgondolkodásban a kommunista kísérlet végleges hitelvesztésével (aminek szimbolikus dátuma 1973, a *Gulág szigetcsoport* megjelenése). Amit a Helsinki Zárónyilatkozat az emberi jogok terén megfogalmazott, azt a politikai-filozófiai gondolkodásban az egyéni jogok hangsúlyozása követte, épp idejében ahhoz, hogy értsék a vasfüggöny keleti felén megjelenő, jogokra koncentrááló nyelvet.

Önmagában a kelet-európai ellenzék impresszív fellépése és színvonalas szellemi termékei ellenére sem lett volna képes véget vetni a kommunizmusnak, s Judt – némely amerikai kritikusa bánatára és az öntömjenező amerikai narratíva ellenére – Ronald Reagannek sem tulajdonít átütő jelentőséget a Szovjetunió térdre kényszerítésében vagy az amerikai támogatásnak a kelet-európai kommunista országok felszabadulásában. A „második hidegháború”, a fegyverkezési verseny újjáéledése, valamint a katasztrofális afganisztáni kaland ellenére a Szovjetunió elvegetálhatott volna az idők végezetéig. Aki a kommunizmus végét – akarata ellenére – nemcsak siettette, de Judt értékelése szerint elő is idézte, az nem Reagan, hanem Mihail Gorbacsov volt, a megfelelő ember, aki a megfelelő időben a megfelelő helyre lépett, és kijelentette: „Nem élhetünk így tovább.” Gorbacsov természetesen nem kívánt véget vetni annak a rendszernek, amelynek alapelveiben elődeinél őszintébben hitt, de mihelyt nekilátott a reformok-

nak, a kommunista rendszer minden ellentmondása a felszínre tört, és a szellemet sem lehetett többé visszazárni a palackba. Bár az előregedett kommunista vezetők, főképpen Kádár János kiszorulása-kiszorítása a hatalomból az adott országokban szimbolikus jelentőségre tett szert, és minden reformnál jobban jelezte egy korszak végét, az új politikai elitből csak Csehszlovákiában emelkedett ki olyan meghatározó személyiség, Václav Havel, aki képes volt irányt adni a bársonyos forradalomnak, és kezelhető keretek között tartani a tömegvárakozásait. Havel azon kevés ellenzéki értelmiségi közé tartozott, akinek a politikai életben is (bár mérsékelt) sikere volt. Judt szerint az ellenzék meg a társadalom lelkesedése és elszánt-sága kevés lett volna a változtatáshoz, ha Gorbacsov nem teszi ezt lehetővé. Ennek a történetnek a magát idővel irrelevanciába manőverező Gorbacsov a hőse, aki a birodalom ügyeitől eltávolodva hagyta, hogy a kelet-európai országok kifejezésre jutassák: ők sem kívánnak tovább úgy élni, ahogy eddig éltek. Azt, hogy mi történik, ha a Szovjetunió nem áll félre, 1956 és 1968 már megtanította.

Miközben Gorbacsov jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni, Judt túlságosan enged a kísértésnek, hogy az egyének szerepét állítsa a középpontba. Ő, aki másutt nem zárkózik el a „mi lett volna, ha” kérdésétől, nem fessegeti, meddig bírta volna a Szovjetunió fenntartani magát és birodalmát a gazdasági válság közepette, ha egy keményvonalas vezető került volna a párt élére. Azon méltatlankodva azonban – s ez még fontosabb –, hogy a posztkommunista politikai vezetők (és itt Antall József példáját idézi), saját helytállásukat hangsúlyozandó, lebecsülték Gorbacsov szerepét, az ellenkező végletbe esik. Hiszen a különböző erősségű és befolyású, de mégiscsak létező ellenzéki mozgalmak nélkül hogyan lehetett volna megakadályozni, hogy az uralkodó elit, most már szovjet támogatás nélkül, fenntartsa uralmát? Ki adott volna hangot és szervezeti formát a társadalom elégedetlenségének, kivel lehetett volna tárgyalni, és kinek lehetett volna végül átadni a hatalmat? Ez a megközelítés annál is furcsább,

mert Judt korábban éppen a Helsinki Zárónyilatkozat és a benne megfogalmazott jogok körüli ellenzéki csoportosulásokban fedezte fel a rendszer bukásának első csiráit.

Jugoszláviában gyökeresen más volt a helyzet. Míg a többi posztkommunista országban, beleértve azokat is, amelyek – mint a balti államok, Ukrajna és Szlovákia – a kommunizmus végével egyúttal nemzeti függetlenségre is szert tettek, az osztályellentéteket a bukott rendszer diszkreditálta, és a politikai elit kénytelen volt a „civil társadalom”, a „privatizáció” és a „demokrácia” jelszavaival operálni, a jugoszláv vezetők kijátszhatták az etnikai kártyát. (A magyar olvasók egy része nyilván nem ért egyet Judt-tal abban, hogy az etnikai faktor a régió más országaiban negligálható. A magyar kisebbségre, a marosvásárhelyi és a jelenlegi vajdasági magyarellenességre utalás – azzal a szomorú megállapítással együtt, hogy a szerbek semmit sem tanultak a kilencvenes évek katasztrófaiból – nem is hiányzik a könyvből. Ugyanakkor a külhoni magyarság kérdése, bármennyire fontos is a hazai politikai elit és a lakosság egy része számára, nem ad komoly aggodalomra okot Európa posztkommunista történelmét illetően.)

A posztkommunista átalakulás, a volt kommunista országok rekonstrukciója nem hasonlítható a háború utáni nyugat-európai újjáépítéshez. Ezúttal nem volt Marshall-segély, és a külföldi befektetés is inkább a Versailles utáni trendre emlékeztetett: a tőke beáramlása jó időzéken, és kivonása, ha a helyzet nehezebbre fordult. Így aztán, bár az átalakulás nem volt zökkenőmentes, a meglepő az, hogy egyáltalán megtörtént. Természetesen nem veszteségek nélkül, és a kárvallottak érzései megmutatkoznak a régi rendszer iránti nosztalgiában, a kommunista, valamint a Nyugat- és (sok szempontból) modernizációellenes nacionalista pártokra adott szavazatokban. Míg a kilencvenes évek elején a nyugati kommentátorok hajlottak arra, hogy a szélsőséges pártok sikereiben egy elmaradott régió atavisztikus múltba vágyakozását lássák, Haider, Le Pen és társaik sikere bebizonyította, hogy az atavizmus nem

tiszteli a határokat, és tompította a nyugat-európaiak lenéző hangsúlyát. Egy magát európainak érző kelet-(közép-)európainak az ilyen megjegyzésekért (is) öröm Judtot olvasnia.

A kommunizmus bukása Kelet-Európában ismét lehetőséget nyújtott a történelem átértékelésére. Hogyan viszonyuljanak ezen országok az elmúlt negyven (a balti államok esetében ötven, a többi volt szovjet köztársaságban hetven) évhez, a kommunista rendszer fenntartóihoz, a pártgokhoz, a titkosszolgálatokhoz, a kommunizmus egész történetéhez? Megjelent a kommunizmust megelőző időszak iránti nosztalgia, a háborús részvétel újjáértékelése, a kommunisták elítélésén túl némely fasiszták rehabilitálása. A posztkommunista tisztogatás legszükségesebb esete a visszaélésekre is lehetőséget adó cseh lusztráció volt, amely többek között a lakosság többségének rossz lelkiismeretét is kompenzálni igyekezett a diktatúrával szembeni ellenállás hiánya miatt (1948-ban, 1968-ban a Charta 77 tiltakozása idején). A történelem átértékelésének legjellegzetesebb példája a keletnémet történelem virtuális kiiktatása a német újraegyesítés után: az utca- és városnevek megváltoztatása, régi, háború előtti rítusok felélesztése, mintha az NDK soha nem is létezett volna, nem arra biztatta a megszűnt állam polgárait, hogy nézzenek szembe és békéljenek meg történelmükkel, hanem hogy felejtsek el – ami csak fokozta az amúgy is szegény rokonként kezelt keletnémetek megaláztatását. Ugyanakkor a Gauck Bizottság működése legjobb példa a régióban a titkosszolgálatok aktáinak gyors és hatékony hozzáférhetővé tételére.

A két háborút lezáró békeszerződések által létrehozott államokat nemcsak a posztkommunista régióban fenyegette a kiüresedés, ha nem is feltétlenül a megszűnés veszélye a kilencvenes években. Ennek oka gyakran az etnikai elkülönülés volt, ami gazdasági különbségekkel kapcsolódott össze: Spanyolország széles körű autonómiát biztosított a katalán régióknak, és Alto Adige olaszok lakta vidéke Európa egyik legsikeresebb régiója lett. De a prosperáló Lombardia vagy Katalónia egyre kevésbé kívánta

megosztani gazdagságát az elmaradott területekkel, és ebben szembe-tűnő a hasonlóság Szlovénia elszakadási törekvéseivel vagy Václav Klaus erőfeszítéseivel, hogy megszabaduljon Szlovákiától. A cseh–szlovák vagy szerb–horvát–szlovén viszonyhoz leginkább Belgium esete hasonlít, ahol a két, egymással szemben egyre ellenesebb nyelvi közösség az ország virtuális kettéosztásával, az adminisztratív és politikai intézmények megduplázásával vette elejét az állam felbomlásának. Hogy a belsőleg fragmentált nyugat-európai országok nem bomlottak fel, mint némely posztkommunista ország, az a nacionalista retorikára kevésbé fogékony új generációknak, az illető országok viszonylagos gazdagságának és elsősorban annak köszönhető, hogy e nemzetállamok egyre inkább egy nagyobb egység részévé váltak.



Az Európai Közösség létrejötte nem egy előre kigondolt terv megvalósítása, hanem lassú, kumulatív folyamat, pragmatikus megfontolások eredménye. Létrehozása egyfajta „második legjobb” megoldásként kínálta a német probléma „europazálását”, miután a Franciaország által preferált megoldás, Németország teljes alávetése a szövetségesek ellenállása, valamint gazdasági megfontolások miatt lehetetlenné vált. Németország felfegyverzése és bevonása az Északatlanti Szövetségbe például a sok szempontból félreértéseket generáló koreai háború következménye; az EU mai formájában pedig többek között annak köszönhető, hogy egyrészt Anglia annak idején távol maradt a Szén- és Acélközösségtől, másrészt a gyarmati háborúkban, illetve az angloamerikaiakkal való viszonyban elszenvetett megaláztatásokért De Gaulle Európában keresett kárpótlást. (Hasonló leckékből, különösen a bal-sikerű szuezi kalandból Nagy-Britannia éppen ellenkező következtetésre jutott: fontos ügyekben a továbbiakban mindig lojális az amerikai pozícióhoz, ami jelentős következményekkel járt mind az Egyesült Királyság, mind Európa számára.) Ez sem új: Judt már 1996-ban kifejtette vonatkozó

nézeteit *Európa – a nagy ábránd?* című kis könyvében (Kairosz, Szentendre, 2002), gondosan dokumentálva az unió létrejöttét a mindenkori helyzetre adott, biztonság- és gazdaságpolitikai érdekek motiválta válaszok apró lépéseiből. (Akkori pesszímista konklúzióját Judt némiképp módosította, valószínűleg többek között azért, mert az EU bővítését sikeresen megvalósították az ettől akkoriban nagyon is vonakodó tagállamok.) Az EK szorosabb integrációjára Judt magyarázata határozottan funkcionalista: a domináns államok érdekvérelt együttműködése, elsősorban a francia–német kooperáció teremtette meg azokat az intézményeket, amelyek – különösen a hetvenes évek bővítési következményeként – az integráció elmélyítéséhez vezettek. A közös európai valuta is gazdasági és politikai problémákra adott pragmatikus válasz volt, de bevezetése új, sok szempontból váratlan kollektív cselekvés katalizátorává vált.

Az európai egyesülés folyamatának a hidegháború vége adta meg a döntő lökést: az unió kézenfekvő eszköznek bizonyult arra, hogy enyhítse a franciák félelmeit a német újraegyesítéstől. Miután megakadályoznia nem sikerült, és Gorbacsovtól is hiába várt e téren segítséget, Mitterrand az Európai Unió francia–német vezetés alatt történő szorosabbra fűzését szabta feltételül, beleértve a közös valuta megvalósítását, megakadályozandó, hogy Németország bármiféle *Mittel-europa*-álmokat dédelgessen. (Mostanában, a halálának tizedik évfordulóján megjelenő tanulmányokban, újonnan előkerült dokumentumokra hivatkozva többen igyekeznek Mitterrand-t tisztázni e vonakodás vádjá alól, és a német egyesítés támogatójaként bemutatni, többek közt a *Le Monde*-ban.)

Ugyanakkor a boszniai háború megmutatta az Európai Közösség korlátait is: a szerencsétlen Jacques Poos kijelentése ellenére, aki szerint eljött Európa órája, a közösség képtelen volt érdemben bármit tenni, nem utolsósorban azért, mert tagjai nem voltak egységesek a küzdő felek megítélése és támogatása kérdésében. Hogy az ENSZ éppoly tehetetlen volt, és békefenntartói szeme előtt

mehetett végbe a srebrenicai mészárlás, nem ad okot vigaszra. Manapság, amikor mind a koszovói rendezés, mind Bosznia-Hercegovina végleges státusának kérdése központi helyen szerepel az unió politikájában, célszerű a levonható tanulságokat szem előtt tartani.

Az unió legnagyobb próbatételét a volt kommunista országok felszabadulása és csatlakozási igénye jelentette. Az „Európa-hoz tartozás” nem új igény: a régió országai Nyugat-Európától várták odatartozásuk elismerését, a kommunista időszak ellenzéki értelmisége azon bánkódott, hogy a szovjet uralom elszakította őket európai gyökereiktől, és a posztkommunista országok ide kívántak visszatérni. Közben Európából kézzelfogható, határozott, intézményekkel bíró entitás vált, olyan „európai” értékek köré szerveződve (egyéni jogok, szólásszabadság), amelyekkel a volt kommunista országok polgárai könnyen azonosulhattak: számukra a kommunizmus ellentétét nem a „kapitalizmus”, hanem a normalitást, a modernitást jelképező „Európa” jelentette. (Az első szabad választások jelszavai az egész régióban erről tanúskodtak.) A tagállamok lelkesedése már korántsem volt egyértelmű. Bár elvben a közösség Európa minden népe számára nyitva állt, a gyakorlatban igyekeztek, ameddig csak lehetséges, kívül tartani a felvételt kérelmező kelet-európaiakat. A jelentkezők nemcsak szegények voltak, akik előre láthatóan sokba kerülnek majd, hanem problematikusnak mutatkoztak instabil jogrendszerük, gyakorlatlan politikusaik és az országukban eluralkodó korrupció miatt is. Haider félelme, hogy a „kelet-európai vademberek” előzőnlük Európát, több régebbi tagállamban is visszhangra talált: a posztkommunista országok kétségkívül sokat nyerhetnek az EU-tagsággal, de az ő hozzájárulásuk korántsem volt egyértelmű. Bár a kilencvenes évek elején sokan felszólaltak a kelet-európai államok legalább egy részének mielőbbi integrálása mellett, ennek elhúzódása bizonyítja a vonakodás valódiságát. A mitikus francia félelem a lengyel vízvezeték-szerelőktől azt is megmutatta, hogy a bizalmatlanság azóta sem oszlott el teljesen.

A tagállamok nem voltak egységesek a jelentkezőkkel kapcsolatos stratégiát illetően: Németország eredetileg az összes kelet-európai állam mihamarabbi felvételét szorgalmazta, megakadályozandó az esetleges nacionalista visszalépést, és ugyanezt támogatta Thatcher abban a reményben, hogy az ily módon fellázított unió nem lesz több egy – általa mindig is kívánatosnak tartott – szabadkereskedelmi övezetnél. (A Törökország felvétele körüli eltérő álláspontoknak is itt az egyik gyökere.) A stratégiát azonban a franciák határozták meg, csakhogy Mitterrand javaslata egy laza „európai konföderáció” létrehozására nem talált támogatásra a jelentkezőknél, akik könnyedén átláttak a taktikán, amely meghatározatlan ideig kívül tartotta volna őket a valódi unióban. A moszkvai puccs, illetve a boszniai háború azonban meggyőzte a tagállamokat arról, hogy nem biztonságos ezeket az országokat sokáig bizonytalanságban hagyni, és 1993-ban Koppenhágában legalább elvben megállapodtak abban, hogy a társult államok idővel az unió teljes jogú tagjaivá válnak. Hogy ezután, a kelet-európaiak nem kis frusztrációjára, még tíz évet kellett várni a teljes tagsáig, nemcsak annak köszönhető, hogy a tagállamok belső ügyeikkel, illetve a jugoszláv helyzettel voltak elfoglalva, de annak is, hogy a kommunizmus vége és Közép-Európa újrafelfedezése által kiváltott izgalom hamar elmúlt, s ahogy az Európai Bizottság egy rangos tisztviselője megjegyezte: „Itt senki sem veszi komolyan a bővítést.”

A bővítés mégis bekövetkezett, és a XXI. század elején az unió új problémákkal találta magát szemben. Egyfelől megingott a közös valuta értékállítását biztosítani hivatott stabilizációs paktum, másrészt az eredetileg hat tagállamra tervezett döntéshozatali mechanizmus képtelen ellátni feladatát huszonöt tagállam esetében. Ezt orvosolta volna a 2004-ben elfogadott alkotmány, amely azonban nem várt problémákba ütközött a ratifikálás során. Az alkotmány sorsa azóta is viták tárgya az unióban, csakúgy, mint a bővítés folytatása vagy esetleges befagyasztása, legalábbis addig, amíg az intézményi krízisre nem születik elfogadható megoldás. Ez első-

sorban Ukrajna, de még inkább a jugoszláv utódállamok esetében problematikus, hiszen a biztonsági megfontolások, amelyekre Judt utal, változatlanul érvényesek, és egyelőre nem világos, hogyan egyeztethető össze a stabilitásra való törekvés az újabb bővítéssel szembeni fenntartásokkal.

Az unió – állítja Judt –, mindent összevetve, mégis jó. Az egységes piac gazdasági előnyeit még az euroszeptikus britek sem tagadhatják, az utazási szabadsággal különösen a fiatalok élnek, a bíróság eldöntheti a tagállamok közti ügyeket, és a szociális csomagnak kis volumene ellenére is van határozott redistributív funkciója, nemcsak a szegény és gazdagabb régiók között, de a lakosság számára is helyettesíteni képes a korábbi generációk számára nemzeti szinten biztosított szociáldemokrata programokat. S végül, két tragikus kimenetelű háború után az államokat minden szinten átfogó, behálózó és egymáshoz kötő kapcsolatok egy újabb háború kitörésének lehetőségét szinte biztosan kiküszöbölték.

Az unió meghatározó államainak viszonya az Egyesült Államokhoz sok tekintetben a háborús tapasztalat függvénye. A háborúnak köszönhetően Amerika, a történelemben először, nagyhatalommá vált Európában, amit a nyugat-európai államok nem fogadtak osztatlan lelkesedéssel: különösen a franciákban élt a lenézéssel keveredő szégyen, amiért nagy múltú országuk ki van szolgáltatva egy „alacsonyabb rendű” kultúrának. De a németek is legalább annyira nehezményezték az amerikai protektorátust, mint amennyire hálások voltak a felajánlott biztonságért. Az ellentétet a hidegháború, Európa katonai és biztonsági függése Amerikától eltakarhatta, de a különbségek annál élesebben jelentkeztek, mihelyt ez a függés eltűnt vagy legalábbis csökkent. A radikális nyugat-európai baloldal számára Amerika testesítette meg a megvetett „imperializmust”, s a vietnami háborút egységesen elítélte az európai közvélemény. Az ENSZ felhatalmazása nélkül indított iraki háború, amelyet az európai közvélemény többsége ellenezett, valamint az európai szövetségesek megosztására tett

amerikai kísérlet (Rumsfeldnek a „régji” és „új” Európára vonatkozó kijelentése) még jobban elmélyítette az ellentétet, és Amerikából így lett sokak szemében az európai egységre leselkedő veszély. A szabad verseny „amerikai modellt” övező általános európai gyanakvást az amerikaiak értetlenséggel és némi lenézéssel figyelik, akárcsak az európaiaknak az államba vetett hitét. Mindez Judt szerint a gyökeresen eltérő háborús tapasztalatok számlájára írható. (Az Egyesült Államok és Európa kulturális és politikai ellentétéről kiváló tanulmányokat írt a *New York Review of Books*-ba, és erről beszélt 2004 decemberében a Közép-Európa Egyetemnek az amerikaellenességről rendezett konferenciáján is.)

A háborúk utáni Európa nem indult kedvező feltételekkel: a kontinensre valaha oly jellemző, kultúrák keveredéséből építkező kozmopolita sokszínűséget az első világháború után létrejövő új nemzetállamok, majd a háborús és háborút követő tisztogatások, népiptás, kitelepítés és lakosságcsere végleg eltűntették, amit mintegy betetőzött az utolsó kozmopolita város, Sarajevó elpusztítása a boszniai háborúban. De Európa mégiscsak feltápaszkodott a romokból, s új identitást teremtett magának az Alapvető Jogok Chartájában lefektetett „európai értékekben”. Európa mindenekelőtt életforma, és az európai társadalmi modell az elmúlt évtized politikai és korrupciós botrányai, a radikális jobboldal megjelenése ellenére is biztosította az európai politika stabilitását. Kérdés, hogy a XXI. században hogyan találnak az európaiak megfelelő választ a soraikban egyre népeesebb nem európaiak jelenlétére. Ha sikerül legyőzni az európai alkotmány elutasításában megjelenő defenzív provincializmus csábításait, a XXI. század akár Európa évszázada is lehet.



Judt kimond néhány kellemetlen igazságot, megszabadítva sokakat, különösen Európa keleti részén, a kommunizmus idején dédelgetett illúzióiktól: attól, hogy Európa szerencsésebb felén, ha már nem tehettek semmit ellene, legalább együtt éreztek a szov-

jet uralom alá került országokkal, s reménykedtek felszabadulásukban. A francia baloldali értelmiség – mely a szerző szerint a legjobb indikátora a hidegháború intellektuális törésvonalainak – a kommunizmus iránti szimpátiáját, a törvénysértő perek elfogadását és igazolását a vádak abszurditása ellenére (bár sokszor személyes ismerősökről, a francia ellenállás résztvevőiről volt szó, mint Slansky némely társa esetében) már a *Past Imperfect* című könyvében (University of California Press, 1992) is taglalta. Most azonban nemcsak a baloldallal, a marxizmussal fölöttől entellektüelkről van szó: a kontinens egy részének szovjet elnyomása vagy éppen a berlini fal megjelenése a „Nyugat” számára nem rossz hír, hanem épp ellenkezőleg, kényelmes, praktikus megoldás volt, amelynek végét nem is fogadta osztatlan örömmel. Mindez persze a kelet-európai értelmiség számára nem újdonság: többen – például Czesław Miłosz – már az ötvenes évek elején döbbsen csalódással tapasztalták, hogy nyugati kollégáik számára ők megszűntek létezni, de legalábbis Európához tartozni; és nyilván nem kerülte el a figyelmet az sem, milyen lelkesen fogadta François Mitterand a Gorbacsov elleni 1991-es puccskísérletet annak reményében, hogy a *status quo ante* visszaállítható a felbolydult régióban.

Judt rombolja a posztkommunista emlékezet illúzióit is: a kommunista rendszert, a korábban stagnálásra ítélt rétegek felfelé irányuló mobilitását szolgáló társadalompolitikáját, a gyakran xenofób, antiszemita sztálinista köznyelvet nemcsak a maroknyi valódi kommunista, hanem a lakosság egy jelentős része is – legalábbis kezdetben – szívesen fogadta.

A könyv nemcsak az európai történelem érzékeny megértésén, de kiterjedt kutatómunkán is alapul: bőségesen szolgáltat részletes (és gyakran rémületes) adatokat például a háború okozta emberi és anyagi veszteségekről, a tisztogatások, kitelepítések részleteiről, illetve a gazdasági mutatók alakulásáról. De talán még fontosabb, hogy egy sokoldalúan művelt és sokfelé járt amerikai, lacíme ellenére *európai szerző* alkotása, aki a politika- és társadalomtörténet mellett

arra is kitér, hogyan reflektált a változásokra az európai kultúra, a film, színház, irodalom és zene (bár azt állítani, hogy 1989 után Konrád György írásművészete eltűnt szem elől, enyhén szólva abszurd), és milyen új intellektuális trendek alakultak ki. Gondosan dokumentálja a háború utáni városépítéssel szörnyszülőtteit is. Külön erénye az élvezetes, könnyen olvasható stílus, bizonyítván, hogy a szakzsargon túlzott használata, a rossz értelemben vett „tudományosság” törekvés nem elengedhetetlen egy alapvető fontosságú mű megírásához. Remélhetőleg hamarosan méltó magyar fordítóra talál, mert ezt a könyvet mindenkinek, akit érint Európa múltja és jövője, legalább egyszer el kell olvasnia.

KISS CSILLA

A HATALMASOK GYENGESÉGE

IMPERIAL TRAUMA: THE POWERLESSNESS OF THE POWERFUL

Common Knowledge, 2005. 1–2. és 2006. 1. szám

A *Common Knowledge* szimpóziumot hirdetett a birodalmakról. Olyan sok szerző jelentkezett, hogy a lap 2005 tavasza óta folyamatosan közli a beérkezett tanulmányokat. A szimpózium mindaddig tart, amíg jó dolgozatok érkeznek – igéri Jeffrey M. Perl főszerkesztő.

A szimpózium megkérdőjelezi a gyarmatbirodalmak kutatását az utóbbi évtizedben uraló posztkoloniális kutatás (*postcolonial studies*) paradigmáját. Hogy értékelni tudjuk elszántságukat, tudnunk kell, ki a mums. A posztkoloniális kutatás főleg az amerikai egyetemek irodalom szakán elterjedt teóriákból kinövő kutatási és oktatási gyakorlat. 1968 óta a kritikai teóriák egyik hulláma a másik után söpört végig az egyetemi világon: strukturalizmus, posztstrukturalizmus, dekonstrukció, marxizmus, pszichoanalízis, új historicizmus, a társadalmi nemek kutatása (*gender*

studies), posztkolonializmus, kritikai kultúrakutatás (*cultural studies*). A posztkolonializmus Edward Said munkái nyomán terjedt el. A könyvek, tanulmányok és disszertációk ezreinek kiindulópontja két előfeltevés. Egyrészt az, hogy az imperializmus, illetve helyesebben a gyarmatbirodalom elítélendő rossz dolog, mert a nyugati metropolisz elnyomja, vagy ahogy ők mondják, traumatizálja az alávetett déli és keleti kultúrákat, másrészt pedig az, hogy a gyarmatosító hatalom teljes egészében uralma alatt tarja a meghódított területek minden szegmensét. Ezt a modellt vonja kétségbe a szimpózium tanulmányainak többsége.

A téma népszerűségéhez nyilván hozzájárul, hogy a birodalomról való gondolkodásnak ma politikai jelentősége is van. J. M. Perl bevezetőjében meggyőzően hangsúlyozza ugyan, hogy a jelen vita nem politikai indíttatású, hanem annak a tudományos körökben már jó ideje zajló informális beszélgetésnek a nyilvános folytatása, melynek során a különböző kontinensek történészei, közgazdászai, irodalmárai, társadalomtudósai jeleztek ellenvetéseiket a birodalmak komplex jelenségeinek leegyszerűsítéseivel szemben. A tanulmányok egy-egy tudományág problémáihoz kapcsolódnak, és semmi közük Amerika afganisztáni és iraki inváziójához. A figyelem fókuszában nem olyasféle művek állnak, mint Niall Ferguson *Colossus* című könyve (New York, Penguin, 2004), amely arra ösztönzi az Egyesült Államokat, hogy vegye komolyabban nagyhatalmi küldetését, hanem sokkal inkább az olyan kutatások, mint amilyenről J. N. Adam könyve (*Bilingualism and the Latin Language*. Cambridge University Press, 2003) számol be, megállapítva, hogy a nyugati impérium legionáriusainak a nyelve többnyire nem a latin volt, vagyis a Római Birodalom nyelvileg sebezhető gyarmatosító hatalom volt. Ugyanakkor a tanulmányok többségében mégiscsak fülön csíphető a mai politikai viszonyokra vonatkoztatható állásfoglalás, sokszor az írás indulatát meghatározó nyomatékkal. A szimpózium Václav Havel kifordítva idéző alcíme, *A hatalmasok hatalomnélkülisége* arra utal,

hogy a gyarmatosító hatalom nem minden tekintetben uralja a meghódított társadalmat, hanem maga is kiszolgáltatott a leigázott területről érkező hatásoknak.

Linda Colley a tavaszi szám bevezetőjében azt írja, hogy a dolgozatok a gyarmati hatalom korlátaira és elmentmondásaira akarják felhívni a figyelmet. Nem paradigmaváltásra töreksenek a gyarmati történetírásban, csupán a posztkolonializmus egyoldalúságát akarják megszüntetni azáltal, hogy érdeklődésüket az összes szenvedő félre kiterjesztik. Lehetséges-e ez a kiterjesztés szemléletváltás és ütközés nélkül? Edward Said megerőltetve elutasító kritikájában Colley *Captives: Britain, Empire, and the World, 1600–1850* (New York, Pantheon, 2003) című könyvéről azt állította, nem lehet egy lapon emlegetni a gyarmatosítók és a gyarmatosítottak traumáit. A szimpózium résztvevői közt sem egyeduralkodó a revizionista álláspont. Pankaj Mishra Indiáról szóló tanulmányában az ilyenfajta megközelítést „érezd jól magad” történetírásnak (*feel-good historiography*) nevezi, és kétszer is megtagadja William Dalrymple-t, a vitában ugyancsak részt vevő brit történészt, aki szerinte csak azért ír a bensőséges brit-mughal kapcsolatokról, hogy a briteknek jobb érzésük legyen őseik indiai viselt dolgaival kapcsolatban. Linda Colley csak a gyarmatosítók egyszerű tömegeire terjeszti ki empátiáját, de több hozzászóló a koloniális elit „traumájáról”, csapdába esettségeről, zsarolhatóságáról, a helyi lakossággal való keveredéséről vagy éppen unalmáról is ír.

Az őszi szám első cikkének szerzője, David Cannadine neves angol történész, a Londoni Egyetem professzora, számos könyv szerzője, a brit rádió és televízió rendszeres előadója. Nagy ívű áttekintést ad a kérdés historiográfiájáról „*Big Tent*” *Historiography, Transatlantic Obstacles and Opportunities in Writing the History of Empire* (A historiográfia nagy sátra. Transzatlanti akadályok és lehetőségek a birodalomtörténetben) címmel, végigköveti a brit gyarmatbirodalmat tárgyaló történetírás főbb állomásait a második világháborút követő időszakról napjainkig. Azt firtatja,

milyen következményekkel jár a brit gyarmatbirodalom kutatására nézve, hogy a kutatás jobbra átkerült az amerikai egyetemekre. Vagyis egy olyan országba, amely nem számol saját birodalmi mivoltával. Az amerikai nyilvánosság normatív korlátozottságai megjelennek a történelmi kutatásban is.

Kezdetben a gyarmatokkal foglalkozó történetírás elkülönült az angol történelemtől, művelői többnyire a gyarmatbirodalom hívei, helyi ismeretekkel rendelkező gyarmati hivatalnokok voltak. A hatvanas évekig csak két brit történész kötötte össze a két történelmet: Asa Briggs és Eric Hobsbawm. A háború utáni történészgeneráció nem foglalkozott azazal, ami kívül esett a szorosabban vett „angol” történelmen, még Nagy-Britannia többi részével sem, nemhogy a birodalommal. Ezt azzal igazolták, hogy az angol múlt sajátos alakulása és társadalmi berendezkedése univerzális történelmi relevanciával bír, a modernizmus prototörténeteként általános visszhangra tarthat számot a világon mindenütt. Ez az önértékes angolközpontúság csak az 1990-es években ingott meg: nem utolsósorban a skóciai és a walesi önállósodási törekvések, valamint az észak-írországi zavargások következtében adott helyet egy területi értelemben kiszélesedett brit történetírásnak. Ahhoz azonban, hogy a brit történészek jó eséllyel pályázhassanak észak-amerikai egyetemi állásra, Nagy-Britannia története önmagában nem volt elég izgalmas, valami új után kellett nézniük. A több évszázados globálisan kiterjedő gyarmatbirodalom kínálatot megfelelően univerzális érvényű témának. A brit horizont kitágítása legmarkánsabban két történész nevéhez köthető. Az egyik J. G. A. Pocock, aki nagyvonalúbb és fantáziadúsabb történetírást követelt kollégáitól, hogy ne süppedjenek bele a provinciális nemzeti történelemírásba, hanem a hat évszázados, hol terjeszkedő, hol visszahúzódó tengerentúli birodalmat állítsák a középpontba. Ebben a szellemben fogalmazta meg az amerikai egyetemeken folyó brit történelmi kutatások túlélési programját Peter Stansky, az 1999-es Észak-amerikai–Brit Történészkonferencia

elnöke: a brit történelem tárgya a továbbiakban ne csak a sziget, hanem a Brit Birodalom története legyen. Pocock és Stansky nyomán az amerikai egyetemeken brit történelmi tanszékeken új állást szinte kizárólag valamilyen birodalmi témával hirdettek meg.

Az utóbbi időben könyvek áradata bizonyítja a figyelemnek a perifériák felé fordulását. A hagyományos módszerekkel dolgozó brit „birodalomtörténészek” kiterjedt és sokrétű munkásságát nemrégiben gyűjtötte egybe és kodifikálta a sokkötetes *Oxford History of the British Empire*, amit joggal emlegetnek rendkívüli kiadói teljesítményként. (Persze ezt a vállalkozást is Amerikából kezdeményezték és irányították, jelezve az USA növekvő befolyását a brit gyarmatbirodalom történelmi feldolgozásában.) Sok bírálat érte amiatt, hogy túlságosan a had-, intézmény-, gazdaság- és politikatörténetre koncentrált, és nem foglalkozik eleget a nyelvvel, az etnikumokkal és a társadalmi nemekkel. És akkor már meg is érkezünk a másik csoporthoz, ahonnan a kritika érkezett, az Edward Said és Michel Foucault nyomdokaiiban járó posztkolonialista szerzőkhöz (Jeremy Black, Linda Colley, Niall Ferguson, Catherine Hall, Kathleen Wilson és mások), akik többnyire nem a hagyományos történelem tanszékeken, hanem a nyelvészeti, összehasonlító irodalom, *cultural studies* és *gender studies* tanszékeken működnek. Őket elsősorban a nem, a faj és az identitás érdekli. Azokat akarják megszólaltatni és bemutatni, akik nem kerültek be a birodalom hivatalos aktáiba. A tudás és a reprezentációk strukturáit próbálják feltárni, amelyeknek központi szerepük volt a gyarmati elnyomásban.

A XX. században az Egyesült Államok vette át Nagy-Britanniától a világ legnagyobb hatalmának szerepét. Az első világháború végén Wilson eltökélten szétdarabolta a szárazföldi birodalmakat (Oroszország, Osztrák–Magyar Monarchia és Németország), a második világháború során Rooseveltnél eppoly eltökélten tett meg mindent a brit és a francia gyarmatbirodalom felbomlásának gyorsításáért. Cannadine némi fájdalommal állapítja meg, hogy már a Brit Birodalom történetének kutatása is zömmel

az Egyesült Államokba vándorolt, jelezve, hogy az amerikai globális hegemónia kiterjed a tudomány világára is.

Ezen nincs mit csodálkozni, hiszen az Egyesült Államok több egyetemet tart fenn, és egyetemei gazdagabbak, bármilyen téma kutatása jobban virágzik a tengerentúlon.

Cannadine cikkének második, terjedelmesebb felében azt vizsgálja, hogy milyen következményekkel jár a Brit Birodalom történetének „amerikanizálódása”.

Amerika eredetmítosza miatt büszkén antikolonialista nemzetnek tartja magát, hiszen éppen a brit gyarmatbirodalommal szemben határozta meg magát. Annak ellenére, hogy történelme során mindvégig szárazföldi és tengeri birodalom volt, és az is maradt, saját birodalmának a történetével nem foglalkozik, és a legtöbb amerikai tanulmányt áthatja az az előfeltevés, hogy a Brit Birodalom szőrtől-bőrtől rossz volt, amely általánosítás olyan régi, mint maga az Egyesült Államok.

Amerikai hatásra, ideológiai megfontolásból maradnak ki a brit gyarmatbirodalom vizsgálatából egyes témák és megközelítési módok. Nem kell különösképpen gazdasági deterministának lenni annak belátásához, hogy Amerika nem utolsósorban gazdasági sikereinek köszönheti katonai, politikai és kulturális befolyását a világban. Ennek ellenére a gazdaságtörténet igen népszerűtlen az amerikai történelmi tanszékeken. A társadalmi egyenlőtlenségekkel pedig végképp alig foglalkoznak, noha a szegények és a gazdagok közötti jövedelmi különbség nagyobb, mint Nyugat-Európában. A baloldalon a „szegények” és a „munkásosztály” politikailag nem korrekt fogalmak, nélkülük viszont gyakorlatilag lehetetlen foglalkozni az általuk jelölt, ma is létező problémákkal. A jobboldalnak az amerikaiak egyéni boldogulásáról kialakított felfogásában pedig nincsen helye a veszteseknek. Az amerikai progresszió napirendjén a faj került az osztály helyére, fontosabb cél az etnikai keveredés, mint a különböző gazdasági helyzetűek keveredése. A kutatások szótárából kikerült az osztály fogalma, pedig van egy széles amerikai munkásosztály – ha nem is a régi értelemben

ben vett, szakszervezetbe tömörült nehézipari munkásság, hanem a rosszul fizetett és lebecsült kétkezi és szolgáltatói munkakörök betöltőinek sokasága. Nem kevésbé mellőzött téma a vallás- és a politikátörténet. Az egyetemeken tapintatosan kerülnek ezek tanulmányozását, nehogy szakmai, ennél fogva szkeptikus megközelítéssel beegázosuljanak az egyes vallások hitvilágába, és megsértsék érzékenységüket. Ennek következtében a vallástörténet marginalizálódik, gyakran visszahúzódik a teológia tanszékekre.

Az egymást váltó „új történelmek” – gazdasági, társadalmi, kvantitatív, feminista, kulturális – kétségkívül érzékenyebbé tették a múlt sokarcú komplexitására, ugyanakkor detronizálták a politikátörténetet. A történelem tanszékek azért harcolnak – ha még nem adták fel a harcot –, hogy órákat tarthassanak az amerikai forradalomról, a polgárháborúról, a New Dealról vagy a vietnami háborúról.

A gyarmatosítás történetírásában a posztkolonialista történészek és a kultúrakutatók gyakran egy monolitikus vállalkozást képzelnek maguk elé: a fővárosból vezérelt, mindent a hatalma alá gyűrő „birodalmi tervet” (*imperial project*). Ezzel szemben a Brit Birodalom még a tetőpontján is egymással vetélkedő hivatalok és intézmények elegye volt, amelyben további fontos érdekelt fél volt a hadsereg, az egyház, az üzleti élet és a bankok. A gyarmatok feletti uralmat enyhítette a beilleszkedés szükségessége: a közös döntések és a kooperáció gyakran hatékonyabb volt, mint a kényszer és a konfrontáció. Ahhoz, hogy megértsük, hogyan működött a birodalom, és hol voltak hatalmának valóságos határai, rendkívül fontos a gyarmati társadalmak ismerete. A posztkolonialis és kultúrtörténeti munkák kevés figyelmet szentelnek a gyarmati társadalmak gazdasági életének, anyagi körülményeinek, és alig figyelnek a birodalmi főváros és a távoli gyarmatok társadalmi struktúráinak (és társadalmi percepciójának) összekapcsolódásaira.

Részben a kutatások kulturális antropológiai beágyazottságával magyarázható, hogy nem foglalkoznak eleget a változásokkal, noha a Brit Biro-

dalom fennállása alatt folyamatosan változásban volt. A dichotóm felfogás leegyszerűsítésekhez vezet. Amire szükség volna, az az árnyaltabb megközelítés, a komplexitás, a kétértelműségek, a paradox jelenségek előtérbe állítása.

Maya Jasanoff meséje az ottomán Alexandriából (*Cosmopolitan: Tale of Identity from Ottoman Alexandria*) a sok közül egy valóban paradox jelenséget mutat be. Edward Said a modern orientalizmus kezdetét Egyiptom francia megszállásának idejére (1789–1801) tette. Maya Jasanoff a francia invázió előtti ottomán Egyiptomban vizsgálta az európai birodalmi megtelepedés első kísérleteit, amikor az európaiak gyarmatosítási törekvései még csak formálódtak, és csak csekély kisebbségként voltak jelen az ottomán területen. Akkoriban a kultúra és a hatalom kérdései még egészen másképp vetődtek föl. A francia diplomaták levelezése és memorandumai bőségesen tudósítanak a keleti muzulmán területeken élő franciák mindennapi életéről, a két kultúra találkozásáról, amikor az orientalista diskurzusnak még nyomai sem voltak. A hatalmasok és a kiszolgáltatottak, a Nyugat és a Kelet között húzódnó vonalak sem mindig rajzolódtak ki világosan. Egyes személyek identitása sem volt mindig beilleszthető egyértelmű nemzeti vagy kulturális keretekbe. Alexandria multikulturális birodalmi főváros volt, ahol sokféle népesség – görögök, olaszok, szíriaiak, libanoniak, zsidók és britek – élt egymás mellett. A birodalmak nemcsak egymás ellen fordítják, de össze is hozzák a népeket.

Maya Jasanoff a birodalmak kozmopolita lehetőségeit szembesíti a szűkebben definiált és kizárólagos nemzeti hovatartozást igénylő nemzetállamokéival, például a kozmopolita birodalmi Alexandriát Nasszer nemzetállami Alexandriájával, ahol államosították az idegen vállalatokat és kiűzték az idegeneket. Az orientalizmus modelljét nem utasítja el. Mint írja, elegendő elolvasni Durrell etnocentrikus *Alexandriai négyesét*, vagy átfutni Egyiptom modern történetét ahhoz, hogy megértsük, miért államosította Nasszer a Szezei-csatornát. Mindazonáltal a birodalmak több teret

adnak a különbségeknek, mint a nemzetállamok, ahogy az ottomán Alexandria lehetőségeket kínált a különböző kultúrájú emberek együttélésére, keveredésére és a többszörös identitás kialakítására. Az alexandriai francia kolónia tagjai gyakran nemcsak turbánt húztak a fejükre, számos esetben muzulmán asszonyt vettek feleségül, és törökké váltak (*se faire turc*), vagyis felvették a mohamedán hitet, ami megvetést, haragot és elenintézkedéseket váltott ki a delikvenssekkel szemben az anyanemzet uralkodóiból.

Ez a cikk tanulsága, belbecse pedig egy Roboly nevű dragománról szóló színes mese, amelynek bizonyos fordulatai alkalmasak a tanulság illusztrálására, gyászos kimenetele azonban nem éppen a kozmopolitizmus diadaláról tanuskodik. A XVIII. században a nyelvek, kultúrák között közvetítő klánok tagjait neveztek dragománoknak. Roboly családja már az 1600-as évek óta látta el francia tolmácsokkal Szmírnát, Szalonikit és Egyiptomot. Az idegen földön, idegen nyelvek tudására nevelt dragománok, akik egyformán jól beszéltek franciául, törökül, arabul és esetleg még más nyelveken, és ugyanilyen könnyűszerrel mozogtak a kultúrák között, a korabeli kozmopolitizmus megtestesítői voltak. Minthogy a konzulokat csak néhány évre neveztek ki állomáshe lyükre, a dragománok nyelv- és helyismerete nélkülözhetetlen volt a diplomáciai érintkezésben. Helyzetük ugyanakkor kényes volt, és mint Roboly történetéből kiderül, életveszélyes is, éppen azért, mert lojalitásuk nem volt egyértelmű és kizárólagos. Multikulturális képlékenységüket öltözékükkel is kifejezték, élve egy 1806-os engedéllyel, a francia dragománok többsége nem a francia uniformist választotta, hanem a helyi keleti öltözetet turbánnal. Kérdéses, hogy Roboly, aki idomult a helyi szokásokhoz, mennyire volt francia, noha a francia király iránti hűsége a fordulatos történet részét alkotja, vagy mennyire volt örmény, mint a törökök állították. Tény azonban, hogy nem tűrve tovább Roboly identitásának ambivalenciáját, a szultán koholt váddal börtönbe hurcoltatta, ahol csúf körülmények között hamarosan el is pusztult.

William Dalrymple tanulmánya – *Assimilation and Transculturation in Eighteenth-Century India* (Asszimiláció és kulturális kölcsönhatás a XVIII. századi Indiában) – szintén a gyarmati adminisztráció megszilárdulása előtti korban vizsgálja a kulturális megtermékenyítés lehetőségeit, s ugyancsak egy romantikus történetet beszél el. Ezzel tulajdonképpen *White Mughals* (Viking, New York, 2003) című könyvének kritikájára válaszol, amelyben Pankaj Mishra a szemére vetette, hogy egyáltalán nem foglalkozik a brit uralom gazdasági vonatkozásaival, talán mert helytelenül azt feltételezte, hogy az már túlságosan ismert. Dalrymple azt írja, hogy „az európai győzelem és uralom Indiában egy közismert történet [...], mögötte azonban ott húzódik egy sokkal izgalmasabb, jórészt még megíratlan történet: India győzelme az európai képzeleten.” A XVIII. század végén, a XIX. század elején az ott élő brit férfiak indiai nőt vettek feleségül, megtanulták a helyi nyelveket, a hely szokásai szerint étkeztek, öltözködtek, építkeztek, zenéltek. Pankaj Mishra véleménye szerint ez a fajta asszimiláció csak a XVI. századi portugálokkal történt meg, akik valóban keveredtek az indiaiakkal, létrehozva a goák kevert népességét. Elismeri, hogy volt néhány angol, akit elcsábított az indiai uralkodó osztály hedonisztikus életmódja, de ez inkább a semmiképpen sem általánosítható kivétel volt. A XIX. század közepétől fogva pedig – ebben a két szerző egyetért – a keveredés lehetősége is megszűnt, átadta a helyét a faji diszkriminációnak és szegregációnak, amelynek nyomait mindmáig őrzi az indiai városok szerkezete.

Dalrymple szerint nem csupán izolált excentrikus esetekről van szó, s ez adatokkal is alátámasztható. A Kélt-indiai Társaság végrendelet-gyűjteménye (*Bengal Will*, British Library) a társaság több tízezer alkalmazottjának társadalmi viszonyaiba enged betekintést. A társaság tisztjeinek kapcsolataira, házasságaira vonatkozó részletes és megbízható statisztikai adatok szerint a XVIII. század első felétől egészen az 1830-as évekig gyakori volt az együttélés, a házasság, a vallási konverzió. Az 1780-as években az Indiában élő brit férfiak egy-

harmada teljes vagyonát egy vagy több indiai feleségére vagy kedvesére (a *bibire*), vagy angol-indiai gyerekeire hagyta. Ezzel a szokással csak az 1850-es évektől kezdve hagytak fel. Ez messze van a gyarmati apartheid-ről kialakult közismert képtől. Az illetéktanoknyvekben is nyomon követhető a szokások változása: az *East India Vade Mecum* 1810-es első kiadása még részletes utasításokat tartalmaz a *bibi*vel való bánásmód etikettjéről, ami a későbbi kiadásokból már kimaradt. Az angol férfiak sokat tanultak az indiai nőktől, többek között a rendszeres tisztálkodást, ennek nyomát őrzi a masszázst jelölő hindi szóból származó „sampon” szó. A fajjal, a bőrszínnel és a vérkeveredéssel szembeni viktoriánus averzió csak később jelent meg, amit az is bizonyít, hogy a brit-indiai kapcsolatokból származó félvérek közül többen a brit társadalom csúcsára kerülhettek.

Dalrymple az idősebb generáció történéseit, briteket és indiaiakat egyaránt, egy hibrid világgal szembeállította, amely nem csupán egyoldalú elnyomásról árulkodik, hanem a rivális életmódok egymásra hatásáról, a megtermékenyítő kulturális, etnikai és vallási keveredésről. A britek hatalmukkal növekvő arányban lettek nem indiaiak, így devalválódott az indiai öltözék fokozatosan pizsamává.

Dalrymple tanulmányának nagyobbik felében belemerül a könyvében is szereplő melodrámba, a brit helytartó és a fiatal indiai bibi szerelmi házasságáról szóló mesébe, amelyből – hálá a fennmaradt dokumentumok bőségének és a szerző írói vénájának – sok mindent megtudunk erről a bizonyos megtermékenyülésről.

Pankaj Mishra, aki a *New York Review of Books*, a *Times Literary Supplement* és a *New Statesman* rendszeres szerzője, nem ért egyet Dalrymple revizionista álláspontjával. Összefüggést lát az angol gyarmatbirodalmak és a mai amerikai és angol expanzív külpolitika megítélése között. Úgy véli, hogy innen fúj a szél, ezért a heves vita a Brit Birodalomról. Nem véletlen, hogy ki ábrázolja durván és erőszakosan elnyomó rendszernek, vagy pedig Indiában a modern infrastruktúra, a vasút-, iskola- és kórházhálózat kiépítőjének, vagy esetleg egyenesen egy megter-

mékenyítő kultúracsere terepének. Nagy-Britanniában az idősebbek, akik még emlékeznek az afrikai és ázsiai felszabadító mozgalmakra és az 56-os szuezi invázióra, hevesen ellenzik Tony Blairnek a „tudatlan népek” megmentésére irányuló Afrika- és Ázsia-politikáját. A fiatal, buzgó nyugati technokraták viszont azon vannak, hogy elterjesszék a szabadversenyt és a demokráciát, és nem érzik szükségét, hogy a gyarmatok és a felszabadító harcok történetével foglalkozzanak. Egyes történészek csak igazolást keresnek a múltban arra az expanziós politikára, amely szerint a nyugati hatalmaknak felelősséget kell vállalniuk Ázsiában és Afrikában, hogy jobb kormányzatot juttassanak hatalomra annál, amit a gyarmatosítók kivonulását követően a helyi vezetők létrehoztak. Néhány művet is megemlít, köztük a Blair külpolitikai gurujának tartott Robert Cooperét – *The Breaking of Nations: Order and Chaos in the Twenty-First Century* (Atlantic, London, 2003) – és Niall Ferguson legújabb könyvét (*Empire: The Rise and Demise of the the British World Order and the Lesson for Global Power*. Allan Lane, London, 2002), amelyben a szerző azt állítja, hogy a britek csinálták meg a modern világot. Niall Ferguson Irak inváziója előtt a *New York Time Magazine* 2003. április 27-i számában azt írta, hogy az Egyesült Államoknak vállalnia kell birodalmi felelősségét, és olyan helyeken, mint Afganisztán és Irak, ki kell építenie azt a felvilágosult közigazgatást, amit a maga idejében és helyén a magabiztos angolok kiépítettek.

Pankaj Mishra e nézetek mögött Kipling szellemét véli felfedezni, aki egy 1899-es költeményében arra buzdította az Egyesült Államokat, hogy vegye át a „Fehér Ember terhét”. Vele szemben Edmund Burke-re hivatkozik, aki a briteket Indiában ragadozó madarakhoz hasonlította, és hevesen elutasította az indiaiak civilizálatlanságáról szóló nézeteket. Már akkor is „jártasak voltak a művészetekben és a kifinomult életben, amikor mi még az erdőben éltünk” – írta 1783-ban. A XIX. századi gondolkodók többsége, köztük Lord Macaulay és John Stuart Mill viszont alacsonyabb rendű fajnak tartotta az indiaiakat. Az angol felsőbbrendűség érzé-

sét a XIX. századi gyors technológiai fejlődés, tömegtermelés és katonai fölény táplálta. Korábban inkább csodálták Indiát és Kínát. Az 1616-ban Indiába érkező első angol diplomatának megaláztatások sorozatát kellett elviselnie hároméves szolgálata alatt. Jahangir, a Mughal Birodalom császára idejének nagy részét kasmír kertek tervezésével, India flórájának és faunájának tanulmányozásával, az udvari miniatúrafestők irányításával, valamint ópium szívásával töltötte; leereszkedően fogadta Angliából hozott vacak ajándékait, és furcsállotta, hogy az az állítólag nagy hatalmú angol király olyan kicsinyes dolgokkal foglalkozik, mint a kereskedelem.

Pankaj Mishra nem ért egyet azzal sem, hogy a győztesek (ahogy Horatius írja Róma és Görögország viszonyáról) gyakran legyőzettek győzelmük által, úgy véli, hogy ez a beállítás csak elhomályosítja a modern kori nyugati imperializmus mohóságát és erőszakosságát. Inga Clendinnen *The Power to Frustrate Good Intentions: or The Revenge of the Aborigines* (A jóindulat megghiúsításának hatalma, avagy az őslakók bosszúja) című tanulmánya csak több áttétellel kapcsolódik a vitához. Történeusként az antropológia területére téved, mégpedig nem egyszerű kalandként, hiszen tulajdonképpen legújabb könyvének (*Dancing with Strangers*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003) témáját fűzi tovább, amelyben híres antropológusok és adatközlők barátságáról ír a XVIII. század végétől, tehát az első találkozásoktól kezdve napjainkig. Az egymásrautaltság és a kölcsönös függőség kialakulását vizsgálja abban a sajátos emberi relációban, amely a megfigyelő tudós és figyelmének tárgya, a bennszülött között kibontakozik. Szenvedélyes viszonyaikba az idegen, a másik megismerésének kognitív és érzelmi kalandját látja bele, a megismerés pszichikai mechanizmusát, amely az antropológián túlmutató episztemológiai kérdéseket vet fel. Jelen írásának alapanyagát a Joseph Casagrande antropológus szerkesztésében 1960-ban megjelent tanulmánykötet (*In the Company of Man*) szolgáltatja, amelyben rangos antropológusok számoltak be a legfontosabb adatközlőkhöz fűződő vi-

szonyukról. Ezek közül választotta ki Clendinnen a szívéhez legközelebb állót, W. E. H. Stanner ausztrál antropológus esszéjét Durmugamról, hogy betekintést nyújtson a „másik” megértésének ingatag tudományába. Stanner 1932-ben kezdte felfedező útját az ausztrál őslakók között. Tanácstalanul tévelyeg a kusza településen, mígnem megváltászerűen összehozza a sors Durmugammal, aki a már letűnt, őshonos kultúra felélesztésén fáradozik, újratanulta a mágikus rítusokat, régi szertartásokat, és szívesen számol be régi-új tudásáról az éppen ezekre kíváncsi és a mindaddig meddő keresésbe belefáradt kutatóknak. Nem csoda, ha Stanner a legnagyobb csodálattal, szenvedélyes odaadással ír adatközlő barátjáról. Csak az a különös, állapítja meg Clendinnen, hogy Stannernek az autentikus őslakóról adott rajongó jellemzéséből egy igazi angol gentleman vonásai bontakoznak ki. Vagyis a megismerés érzelmi előlegeként a másikban megtalálta saját eszményképét. Durmugam megtérése a tradíciókhoz abban az érdeklődésben nyer értelmet, amelyet Stanner tanúsít irántuk, Stannernek viszont ez a barátság teszi lehetővé, hogy betekintsen a hagyományba, és annak rejtelmeit kellő átéléssel ábrázolhassa. Stanner megismerési vágyával belekötö Durmugamot abba a már felbomlott tradicionális életmódban, melynek felbomlását ő maga írja le. Ő maga elemzi a felbomlás dinamikáját, azt, hogy miképpen roncsolja össze a tradicionális kultúrát, az öneltető gazdaságot, az idők tisztetét, a természetből való bizalomteli függést és a titkos férfiritusokat a fehér ember javai iránti vágy. Marad a mágikus gyakorlatnak és a prózai életnek egyfajta keveréke, Stanner szavaival: az „alacsony kultúra”. Amikor 1958-ban tapasztalt, ismert antropológusként viszont, és újra találkozik immáron megöregedett és bajba került adatközlőjével, jobb belátását félresöpörve segít a továbbra is régi hagyományok szerint élő barátot, akit az a szégyen ért, hogy négy felesége közül több elhagyta, és még egyéb, a szokás szerint neki kijáró előjogától is megfosztották. Durmugam természetesen hiába ment panasszal a rendőrségre, a paphoz, azt a választ kapta, hogy

egyetlen európai törvényt sem szegtek meg. Az addigra már befolyásos Stanner megpróbál közbenjárni az érdekében, természetesen szintén hiába, hiszen a régi szokásjog, mint ő tudta a legjobban, már megszűnt.

Az őslakókról való gondolkodásban mindmáig él ez a szelektív gyengédség egy idealizált „tradicionális törvénnyel” kapcsolatban, aminek társadalmilag katasztrofális következményei vannak. Vajon mi történik az amúgy világosan gondolkodó Stannerrel, amikor Durmugamot, a saját maga által kreált, részmunkaidős „tradicionális embert” átalakítja az itt és most „fekete ember” mintapéldánnyá, akinek az összetört tradicionális törvényeit vissza kell állítani, mégpedig a fehér ember segítségével? – teszi föl a kérdést a szerző. A válasz a vizsgálat tárgyával való heves érzelmi azonosulásban rejlik. Durmugamhoz fűződő barátsága tette képessé Stannert arra, hogy a határon átlépve fel fogja és megértse az idegen kultúrát, és behatoljon mélyebb, „árnyékos” zónáiba. Durmugam nélkül nem tudott volna olyan érzékletesen írni az őslakók derűs sztoicizmusáról, szertartásaik érzelmi világáról és metafizikai jelentéséről. De ugyanez az elragadtatottság vezette ahhoz a szentimentalizmushoz is, hogy e kultúra feltámasztásáról fantáziáljon. Az érdeklődés és az elemzés hőfokának szükségzerű különbsége nem csak az antropológiai vizsgálatokban okozhat repedéseket vagy törést.

A *Common Knowledge* 2005 tavaszi és őszi száma a Spanyol, a Portugál és elsősorban a Brit Birodalom párhuzamos történeteivel mutatta be, milyen – sokszor traumatikus – átalakuláson mentek keresztül maguk a birodalmi nagyhatalmak a gyarmatosítottakkal való érintkezés során; a téli szám az Európán kívüli birodalmak, a kínai, a japán, az indiai, az ottomán és az arab gyarmati visszavágások elemzésével teszteli a dualista poszt-kolonialista álláspontot.

Patricia Crone, az egyik legérdekesebb és egyben az utolsó, az Arab Birodalomról szóló tanulmány szerzője írása végén felteszi a kérdést: nyereség-e vagy veszteség? Jók-e a birodalmak vagy rosszak? A történelem során a hódítás, a birodalmi ex-

panzió volt a kulturális csere legfőbb motorja. A birodalmak éppen azzal ösztönözték a változásokat, hogy nagy számban hoztak össze vegyes népeiséget anélkül, hogy a hódítók egyszerűen rákényszeríthették volna a meghódítottakra a maguk vallását és kultúráját. A régi időkben ezt még csak meg se próbálták.

Minden gyarmatosítónak szembe kell néznie a meghódított területek kulturális hatásával; azok a kezdetleges társadalmak voltak a legjobban kitéve ősi életmódjuk elvesztésének, amelyek régi, magas civilizációjú, gaz-

dag országokat hódítottak meg. De bármilyen is a két fél civilizációs szintje, általános szabályként leszögezhető, hogy kevesen nem tudnak legyőzni és uralmuk alatt tartani sokakat anélkül, hogy ne hasonulnának hozzájuk, vagy alkalmasint, ha elég hosszú ideig tart a kapcsolat, így vagy úgy el ne merülnének bennük. Így jártak Kína gyarmatosítói, a rómaiak a hellenizálódott Római Birodalomban, az arabok az Arab Birodalomban. „A legyőzöttek adnak törvényt a győzteseknek” – írja Seneca, a zsidó vallásra gondolva. A kereszténység elterje-

dése is értelmezhető birodalmi keretben. „Bárcsak Titus sohasem győzte volna le Júdeát” – fohászodott egy V. századi pogány szerző.

Nehéz volna a feltett kérdésre válaszolni, mert vajon milyen kritériumok alapján dönthetnénk el, jobb lenne-e a világ vagy rosszabb a római, az arab vagy bármelyik birodalom nélkül. Még a kritériumainkat is a birodalmak létezésének köszönhetjük. Ha a modern gondolkodás gyökereit keressük, előbb-utóbb mindenütt birodalmakba ütközünk.

LAKNER JUDIT